

OTKA Zárójelentés

Seláf Levente: A középkori francia nemlírai strofikus versek adatbázisa

OTKA azonosító: 48668

Az összehasonlító irodalomtudomány lehetőségei Magyarországon. Egy hálózati versadatbázis építésének tapasztalatai

2004 óta készíték az OTKA támogatásával egy hálózati költészeti repertóriumot az 1400 előtti francia nyelvű nem énekelt strofikus szerkezetű versekből. Egyfajta versleltárról van szó, amely összegyűjti és több szempontból elemzi e verstípus összes példáját és azok összes kéziratát. Aprólékos, időigényes munka, igazi alapkutató, kevés közvetlen látványos eredménnyel.

A versrepertóriumok

A versleltározásnak komoly hagyományai vannak. A leltáraknak két típusát és a tudományos érdeklődés fellángolásának az ilyen munka iránt körülbelül három nagy korszakát lehet megkülönböztetni. Az első modern bibliográfiákat a középkori forrásokról, daloskönyvekről a pozitívizmus fénykorában, a 19. század végén állították össze, ahogy az első metrikai jellegű vizsgálódások is ekkor készültek. Versrepertóriumom elődje, Gotthold Naetebus munkája ebbe a korszakba tartozik. A második nagy hullám az irodalomtudomány strukturalista korszakához kapcsolódik, még ha az első és máig példaértékű metrikai repertórium, a 18 éves korától franciaországi emigrációban élő magyar Frank István munkája a provanszál trubadúrok verseiből meg is előzi ezt. (Utána jöttek sorra Giorgio Tavaní, Ulrich Mölk és Friedrich Wolfzettel, Roberto Antonelli, Adriana Solimena, Jordi Parramón i Blasco és mások könyvei.) „Ha azt mondhatjuk, hogy egy verstan tulajdonképpen a költészet nyelvtana, akkor úgy tekinthetünk egy olyan repertóriumra, amelyben minden versforma osztályozása megtalálható, mint a költői szerkezetek és elemeik szótárára.” – írja Frank saját repertóriumának előszavában.

A versrepertóriumok készítésének eredete a romanisztikához kötődik. Elsősorban a középkori Európa költői hagyományai, és a latinnál is inkább a népnyelvű költészetek generálták az ilyen jellegű vizsgálatokat; a germán költészetek versleltárai jelentős késéssel készültek el. De akkor is, ha főleg az újlatin irodalmakról van szó, nem kimondottan nemzeti ügy a repertóriumok készítése. A galego-portugál lírát egy olasz, az ófranciát két német, a provanszál trubadúrok dalait egy magyar emigráns tudós repertorizálta.

Az elmúlt tizenöt év és a közeljövő a hálózati repertóriumok megjelenésének időszaka. A költészetek új szótárai már jóval többet próbálnak nyújtani, mint a korai versleltárak. Az első számítógépes, később hálózati adatbázis, mely megelőlegezte ezt a fejlődést, a *Répertoire de la Poésie Hongroise Ancienne* az 1970-es, 1980-as években készült a Szegedi Tudományegyetemen. Az elődök munkája nyomán most már olyan integrált adatbázisok készülhetnek, amelyek egyszerre bibliográfiák, metrikai repertóriumok és a költői szövegek annotált kritikai kiadásai. A számítógépes adatfeldolgozásnak köszönhetően ráadásul lehet rímshótárt készíteni, vagy akár a versek összes kéziratát változatát rögzíteni. Ilyesféle könyvet írok-írtam én is.

A korpusz

A romanisták zsargonjában azokat a verseket, amelyekkel foglalkozom, *nemlírai*, azaz *nem énekelt* strofikus verseknek nevezik. Egy par excellence metrikai jelenség kapcsolja össze őket, a hím- és nőríme megkülönböztetésének hiánya az egyes strófák között. (Például ha egy abbacdd rím szerkezetű versben az első „a” rím hímím, az összes többi versszak „a” rímének is annak kell lenni, és ugyanez érvényes a többi rímre is (ha az első „b” rím nőím, minden „b” rím nőím lesz), így lesz homogonikus. A nemlírai versek heterogonikusak.) Akadnak olyan versek is, melyek metrikailag ide tartoznak, de

biztosan énekeltek voltak, dallamukat ismerjük, s ezek többnyire bekerültek az ófrancia lírai versek repertóriumába. Ennek ellenére a filológusok szigorúan ragaszkodtak a két kategória elválasztásához. Naetebus a 19. század végén majdnem négyszáz heterogonikus verset gyűjtött össze és elemezett lehetőségei szerint, ez volt a kutatás kiinduló bázisa.

Az, hogy verstani szempontból összetartoznak anglo-normann tavaszi dalok, héber betűkkel lejegyzett lotaringiai francia dialektusban írt moralizáló versek és pikárd Mária-himnuszok, pusztán irodalomtörténeti szempontból nehézzé tette együttes elemzésüket. A hagyományos műfaji kategóriákkal meghatározni összetartozásukat legalábbis bajos. Talán ezért, hogy a strukturalista irodalomtudomány fénykorában ennek a versanyagnak nem készült új repertórium. A Hans-Robert Jauss vezetésével elkezdett nagy vállalkozás, a *Grundriss der romanischen Literaturen des Mittelalters* sok egyéb mellett célul tűzte ki e versek számbavételét is, méghozzá úgy, hogy a zavaros *dit* (körülbelül a magyar „költmény” megfelelője) műfajnév alá rendelték őket, de a vállalkozás töredékes maradt. A *dit*-ekkel foglalkozó rész sohasem készült el, többek között azért, mert Jausst idővel a hermeneutika és az irodalomelmélet sokkal inkább érdekelte, mint ez a strukturalizmus jegyében fogant enciklopédikus terv. Az ófrancia lírai versek irodalomtörténeti recepciója jóval élénkebb, megbecsülésük hagyományosan nagyobb (és nemcsak az ófrancia versek esetében van ez így, ugyanilyen hátrányban vannak a középfelnémet Sangspruch-ok is a minnesängerek Liedjeihez képest); a Naetebus által összegyűjtött verstömeeggel elég mostohán bánt a tudomány, több lépcsőfokot kellene átugrani, hogy elérjük a lírai versek feldolgozottságának szintjét. Pedig középkori ismertségük vetekedett a dalokéval, s gyakran ugyanazok a költők írtak kiváló énekelte és neménekelte verseket is, mégis az első kategóriába tartozó költeményekre összpontosult az irodalomtörténészek figyelme.

A „Nouveau Naetebus”

Már a Naetebus után következő generáció tudósai feltárták, hogy gyűjtése csak részleges. Nekem sikerült a listát Arthur Långfors bibliográfiája nyomán 188 verssel, illetve körülbelül 50, ebben sem szereplő verssel bővítenem. Jelenleg mintegy hatszázötven vers tartozik az általam vizsgált korpuszba. Az elmúlt években összesen 127 kódexet elemeztem 8 különböző, francia, osztrák, német és magyar könyvtárban, hogy bővísem az anyagot, pontosítsam a versek leírását, vagy egyáltalán elolvassam a még kiadatlan verseket. A versek leírásához 77 kitölthető vagy választható mezőt használok fel, külön leírást készítek a szerzőkről és a középkori kéziratokról. Az eddig összegyűjtött adatok java része hozzáférhető a <http://nouveunaetebus.elte.hu> honlapon, ahol 16 különféle jellemzőre lehet rákeresni. A repertóriumban összegyűjtött anyag elemzésével megállapítható lesz, hogy a középkori költők és olvasók vajon egységesnek látták-e ezt a korpuszt, láttak-e olyan műfajokat, amelyek formai szempontból ezt a metrikai jellemzőt, a heterogóniát követelték (engedték) meg. A projekthez kapcsolódó eddigi és a közeljövőben elkészülő tanulmányaim a szisztematikus és teljes körű elemzésnek köszönhetően alapvetően átalakíthatják a heterogonikus versekről alkotott filológusi közvélekedést.

A feladat egyfajta alapkutatás, de nem elégedhetünk meg a lírai versek elemzésének az 1970-es években elért szintjével. Az is cél, hogy korszerű kutatási segédeszközhöz jussunk. A verselésre, a bibliográfiai és műfaji jellemzőkre vonatkozó adatok összeállítása a legtöbb, amit el lehetett érni az OTKA-kutatás keretein belül. Ezután kell megteremteni a lehetőséget, hogy a nyílt adatbázishoz csatlakoztatni lehessen a kurrens bibliográfiai adatokat tartalmazó és bővülő adatbázisokat, illetve a könyvtárak digitalizálási projektjeinek előrehaladásával kép formátumban elérhető kéziratokat. Ez természetesen egy olyan volumenű projekt, amely messze meghaladja egy főállású kutató teherbírását és néhány évnyi munkáját, és sokoldalú nemzetközi intézményi együttműködés szükséges hozzá.

Másrészről egy új, tág spektrumú versrepertórium esélyt adhat arra, hogy segítségével összevethetőek legyenek egymástól eltérő versrendszerek. A verstannak minden nyelv és kultúra tárgya. Az összehasonlító verstan ugyanúgy rávilágíthat kulturális, történelmi kapcsolatokra mint az etnológia vagy a nyelvtudomány, és ebben segíthet az új repertórium is. Amennyire partikulárisnak tűnik a téma, annyira tág az összefüggésrendszere. Az a sokféle ófrancia műfaj, amelyet összekapcsol ez a metrikai jellemző, a heterogónia, lehetővé teszi, hogy egyfajta terepasztalként használjuk ezt a versanyagot, ahol

modellezni lehet mindenféle, francia, olasz, magyar, holland, latin vagy akár német középkori vers leírását.

Nemzetközi együttműködés 1. A közös repertórium

Legfontosabb célom az volt, hogy most, amikor az internetes repertóriumok készülnek, össze legyenek hangolva a vállalkozások. Ehhez akartam hozzájárulni azzal, hogy a lehető legbővebb szempontrendszer alapján íróm le a verseket, amelynek alapján idővel egységesíteni lehet az összes hálózati versrepertóriumot.

Jelenleg az általam ismert repertorizáló vállalkozások elsősorban egymás konkurensei, az együttműködésre alig van hajlandóság. Csak Rómában két műhely dolgozik egyszerre versrepertóriumokon, egymást teljesen ignorálva. Egyetlen közös európai tervről tudok. Roberto Antonelli, Mercedes Brea, Dominique Billy és Rocco Distilo vezetésével francia-olasz-spanyol együttműködésben közös adatbázisba rendezik a középkori itáliai költői iskolák verseit, az ófrancia, a 14-15. századi provanszál és a korai galego-portugál lírát. A vállalkozás ugyan nagyon érdekes és ígéretes, de meglehetősen szűk, szempontjai csupán a közvetlen irodalomtörténeti hatások vizsgálatát segítik néhány újlatin nyelv irodalma között, és a jelenleg tervezett változatban csupán egymáshoz butítják a már létező repertóriumokat, ahelyett, hogy a lehető legtágabb szempontrendszerrel segítenék más repertóriumok csatlakozását a tervhez.

Budapesten egy hasonló, de szélesebb látókörű projekten kezdtünk el dolgozni. Ezen a szűk tudományterületen a rivalizáló műhelyek között kapcsolatot létrehozni és érdekeltté tenni őket a közös munkában nemes de nehéz feladat. A szinte kívülálló, periférikus pozíció ugyanannyira segíti mint hátráltatja a közvetítést. Az említett romanista együttműködés résztvevői közül a kései provanszál versek leltározójával (Dominique Billy) és a galego versadatbázist építő kutatóműhellyel (Centro Ramón Piñeiro, Santiago de Compostela) alakítottam ki szoros kapcsolatot. Rajtuk kívül a *Répertoire de la poésie hongroise ancienne (RPHA)* készítőivel (Horváth Iván) is igyekszem összehangolni a munkát, és idén sikerült a koraközépkori latin ritmikus versek sienai repertóriumának készítőit is bevonni az együttműködésbe (Francesco Stella). A versek jellemzőinek egy olyan közös hálózatán dolgozunk, amely egységes terminológiával képes segíteni a középkori latin nyelvi környezet által befolyásolt összes költészet elemzését. Úgy véljük, hogy nem csupán a germán vagy újlatin irodalmak egymás közötti kapcsolatai érdekesek és az, ahogy az egyes verseken keresztül, az imitáció és kontrafaktúra technikáinak elemzésével az irodalmak egymásra hatása feltárható, hanem ugyanilyen fontos lehet egyszerre több nyelv részben kortárs versrendszereit összehasonlító vizsgálatnak alávetni. Az első kísérlet erre az összevetésre az *RPHA* és a *Nouveau Naetebus* összekapcsolása lesz egy közös lekérdezőfelületen.

Csak néhány példát szeretnék hozni arra, hogy miként változhat a repertóriumok összehangolása során az egyes irodalmi hagyományok értékelése, és milyen feladatokat kell az összekapcsolás során megoldani. A romanisták (és a hungarológusok) a sorokban a szótagokat számolják, míg a germán verselés elemzői a versek metrumát az ütemszám alapján határozzák meg. Pedig tudjuk, hogy a németalföldi költészetben és a középfelnémet udvari líra egyes alkotóinál is fontos volt a pontos szótagszám, és gyakran francia vagy provanszál versek dallamait és metrikai képleteit vették át. A konkrét összehasonlításokhoz nélkülözhetetlen az egységesítés. Egy másik példa, hogy a régi magyar verssel foglalkozók a rímelés szegényessége miatt nem is tételezték fel, hogy a strófák közötti retorikai és fonetikai kapcsolatok komoly szervezőelvként szerepelhettek volna ebben a költészetben. Az általam feldolgozott ófrancia versek és a provanszál poétikai traktátusok együtt segítettek annak megállapításában, hogy a régi magyar versek egy jelentős hányada összevethető a nyugat-európai nyelvek verseivel, ebből a szempontból is. Igaz, hogy a líratörténet legbonyolultabb rímszerkezeteit létrehozó 13. századi okszitán trubadúrok és a 16. századi magyar költők technikája két végletét jelenti a verskomponálásnak, de éppen azért, mert a trubadúrok hagyományosan a verssorok végén alkalmazták az ismétlés bonyolult retorikai alakzatait, míg a magyar költészet elsősorban a verssorok és versszakok kezdetére koncentrált. Az ellentétpár felállítása lehetővé teszi, hogy a tengely mentén fel lehessen vázolni az egyes költői iskolák, hagyományok strukturális rokonságát. Végül pedig az *RPHA* készítői

egy olyan fontos elméleti újítást alkalmaztak, amit viszont a romanisták és germanisták felé kell közvetíteni. Ez a plurális szövegfogalom, amely úgy tekint a versszövegre, mint egy adathordozó (kézirat, nyomtatvány, gépirat...) és az absztrakt szöveg találkozására. Minden egyes verspéldány önálló poétikai, verstani jellemzőkkel bír, melyek együttese, változatossága adja meg „a” vers jellemzőit (és nem egy elvont, idealizált, tökéletesnek tekintett vers és általában nem létező kézírata tulajdonságai érvényesek a költeményre).

Nemzetközi együttműködés 2. Budapesti metrikai napok

A nemzetközi együttműködésnek két fórumát alakítottuk ki. Az elmúlt négy évben négy verstani-poétikai kollokviumot szerveztem Budapesten az OTKA kutatási keretéből, és az ezeken tartott előadások és viták segítettek a párbeszéd elindításában a metrikai repertóriumok összehangolásáról. Szeretném, ha ez a hagyomány tovább folytatódhatna a kutatási projekt végeztével is, és magyar vagy európai uniós forrásokból lehetőség nyílna arra, hogy évről-évre Magyarországon találkozhasanak a metrikusok. Eddig francia, spanyol, magyar, német, holland, amerikai és olasz előadók vettek részt a konferenciákon. Büszke vagyok rá, hogy „Simple Strophic Patterns” című háromnapos, 2008 szeptemberi konferenciánkon 13 külföldi előadó vett részt, nyelvészek és irodalmárok, germanisták és romanisták, és mindezt kizárólag az OTKA kutatási keretéből finanszírozni tudtam.

Nemzetközi együttműködés 3. Ars Metrica

A közös munka másik színtere egy hálózati verstani folyóirat, a www.arsmetrica.eu. Optimális esetben ez a honlap adhat otthont a verstani tudományos vitáknak, és a nemzetközi (spanyol, olasz, francia, német és magyar tagokból álló) szerkesztőbizottságnak köszönhetően lehetőséget nyújt arra is, hogy a közreműködők publikációi az internetes közlés után megjelenhessenek jelentős nyomtatott irodalomtudományi folyóiratokban. A tudományos tanács tagjai Dominique Billy (Université de Toulouse le Mirail), Mercedes Brea (Universidade de Santiago de Compostela), José Domínguez Caparrós (Universidad Nacional de Educación a Distancia, Madrid), Horváth Iván (ELTE) és Aldo Menichetti (Firenze), a szerkesztők Daniel Heller-Roazen (Princeton University), Ángel Luján Atienza (Madrid), Patrizia Noel Aziz Hanna (Ludwig-Maximilians-Universität, München), Gerardo Pérez Barcala (Universidade de Santiago de Compostela), Carlo Pulsoni (Università di Padova) és Seláf Levente (ELTE).

A repertóriumépítő együttműködés célja természetesen nem csupán az egymással versengő romanista szaktekintélyek egy asztalhoz ültetése. A kutató saját elszigeteltségét is szeretné oldani, és beleszólni a romanisztika, egy olyan tudományág kurrens tudományos dialógusaiba, amelynek kevés hazai iskolája működik, s ezek eredményei, lehetőségei nemzetközi összehasonlításban szerények. Egyben tágabb kontextusba helyezné a régi magyar költészet eklektikus anyagát és a középkori francia versek egy elhanyagolt csoportját egyaránt.

Tanulmányok

A repertórium készítésével párhuzamosan több tanulmányt írtam a heterogonikus francia versekről illetve a velük rokon más európai népnyelvű költészetekről. Átdolgoztam 2008-ban Párizsban megjelent disszertációm líraisággal (homogónia és heterogónia problémájával) foglalkozó fejezetét is. A következő évre további olyan cikkeket, konferencia előadásokat tervezek, melyek a repertóriumban szereplő versek jellemzőit rendszerezik, elemzik (például a tudósító ének műfajáról az itáliai, francia és magyar költészetben, a lai műfajnévről, az Hélinand-strófáról, Boethius *A filozófia vizsgálata* című művének középkori fordításairól fogok tanulmányt írni).

További eredmények

Az adatbázis készítése során több olyan szöveggel is találkoztam, melyek nem a versleltárhoz kellenek, hanem más szempontból érdekesek. Például nyomára bukkantam egy hosszú ideje lappangó 14. századi francia imádságoskönyvnek, amelyet a Görgey család ajándékozott a fasori gimnáziumnak. A kódex verseit Philipp August Becker, az egyetlen nemzetközi hírű, Magyarországon is dolgozó

romanista adta ki 1893-ban, az Egyetemes Philológiai Közlönyben. A csupán magyar nyelvű kommentárral megjelentetett versek, köztük a repertóriumomba tartozóak is, jórészt ismeretlenek maradtak a francia irodalomtudomány számára, ezen lehet most segíteni. Ugyanígy számos adatot találtam egy másik régi kutatási témámhoz, a Magyarországról a középkori Franciaországban élő kép reprodukálásához. Így készült tanulmányom többek között Szent Erzsébet egyik kiadatlan 13. századi francia prózaéletrajzáról.

Nehézségek, további feladatok

A munkám során a legnagyobb nehézséget a kéziratok ellenőrzése jelentette, az adatok pontosítása végett. Számos korábbi repertóriumkészítővel ellentétben én nem csak a kiadásokat vettem kézbe, hanem igyekeztem a kéziratok alapján leírni a verseket, és olyan adatokat is rögzíteni (sorokba tördelés, töredékesség, kontextus), amelyek például a ófrancia lírai versek repertóriumából hiányoznak. A hozzáférhető adatok már így is alkalmasak az összevetésre és statisztikai elvű elemzésekre. A közeljövőben még több kéziratot akarok kézbe venni (vagy ezek minden igényt kielégítő kritikai kiadásait), hogy ugyanolyan mélységben írhattam le minden vers összes változatát. Erre nem volt módom a rendelkezésre álló időbeli korlátok és pénzügyi keretek között. Elsősorban az Egyesült Királyságban őrzött kéziratokat szeretném alaposan átnézni, amelyekben sok, legfeljebb régi, alig használható kiadásban fellelhető *unica* található. Gyakrabban akartam használni a párizsi IRHT kutatóközpont cédulakatalógusát, amely a középkori francia szöveghagyományt regisztrálja, de a távolság és a szűk nyitva tartás (csupán napi 4 óra a kutatók számára) miatt nem volt rá elég lehetőségem. Ugyanígy nehezítette a dolgomat a párizsi Bibliothèque Nationale zsúfoltsága és hogy néha rossz minőségű mikrofilmeket tudtam csak kézbe venni, a kéziratokat állományvédelmi okokból nem. Szerencsére nem ez volt a jellemző. Jó lenne, ha Magyarországon legalább egy könyvtár rendelkezne annyi pénzügyi forrással, hogy meg tudja rendelni a friss romanisztikai vagy általában irodalomtudományi szakirodalmat. Ennek hiányában legtöbbször külföldi útjaim során vagy külföldi kollégáim segítségével kellett beszereznem cikkeket és szövegkiadásokat. A kutatásaimat befogadó intézmény nehézkes adminisztrációja sem könnyítette meg minden esetben a keretösszeg gyors és hatékony felhasználását, remélem egy következő sikeres pályázatomnál nem ütközöm ilyen jellegű nehézségekbe. Végül annyit tennék még hozzá az eddig elmondottakhoz, hogy a kutatás szempontjából nagy segítséget nyújtott az az év, amit az OTKA-ösztöndíjamat megszakítva a Humboldt-alapítvány ösztöndíjával Frankfurtban töltöttem, ahol a repertóriumkészítő Friedrich Wolfzettel professzor támogatásával dolgozhattam a projekten. Ezúton is köszönöm, hogy az OTKA hozzájárult a kutatási projektem itthoni felfüggesztéséhez a frankfurti tartózkodásom idejére.

Végezetül

2007 szeptemberében Bécsben részt vehettem a német romanisták kétévente megrendezésre kerülő kongresszusán. A plenáris előadások többsége a romanisztika társadalmi szerepét és fontosságát elemezte és próbálta hangsúlyozni. Az egyik előadó némi sértettséggel jegyezte meg, hogy körülbelül egy milliárd ember beszél valamilyen újlatin nyelven, ami azért mégsem csekélység, igenis szükség van romanisztikára és romanistákra. Ez a megnyilvánulás ugyanannak az önvédelemnek és önigazolásnak része, amire a bölcsészek szinte az egész világon rákényszerülnek, hogy kutatásaikat, az emberiség rohamos felejtése elleni reménytelen küzdelem jelentőségét igazolják. Ebből a szempontból fölösleges különbséget tenni, rangsort felállítani nyelvek és irodalmak között. Minden kutatási terv és együttműködés, amely nem csupán egy-egy nyelv vagy nemzet kulturális örökségére koncentrál, ehhez járul hozzá, beleértve a metrikai repertóriumok építését is.